

Radosław Michna

Miejska Szkoła Obywatelska (Städtische Bürgerschule) w Bydgoszczy w latach 1860-1920

słowa kluczowe: szkoła obywatelska, szkoła miejska, zabór pruski, Bydgoszcz

W złożonym strukturalnie pruskim systemie oświatowym obok szkół elementarnych (*Elementarschulen*) i tzw. wyższych zakładów nauczania (*Höhere Lehranstalten*), które przygotowywały młodzież szkolną do matury, ważne miejsce zajmowały szkoły średnie niższego rzędu, tzw. *Mittelschulen*.

Do szkół określanych w nomenklaturze pruskiej mianem *Mittelschulen*, które w Bydgoszczy powstały w drugiej połowie XIX w., należały Miejska Szkoła Obywatelska (*Städtische Bürgerschule*), edukująca młodzież męską, oraz Miejska Szkoła Średnia dla Dziewcząt (*Städtische Mittlere Mädchenschule*). W niniejszym artykule przedstawiono historię i organizację Miejskiej Szkoły Obywatelskiej.

Dzieje Miejskiej Szkoły Obywatelskiej w Bydgoszczy w okresie zaboru pruskiego, oprócz wydanego w 1910 r. opracowania jubileuszowego szkoły¹, nie posiadały do tej pory szerszego opracowania. Poza ogólnym przybliżeniem zagadnienia, które zamieszczono w pierwszym tomie monografii pt. *Historia Bydgoszczy*², czy fragmentarycznymi informacjami w *Encyklopedii Bydgoszczy*³, niewiele prac traktuje o tej tematyce. Krótkie informacje o szkole znaleźć można

---

¹ O. Loescher, *Beitrag zur Geschichte der Bromberger Bürgerschule (Knabenmittelschule) 1860-1910*, [w:] *Festschrift zur Feier des 50 jährigen Bestehens der Bürgerschule (Knabenmittelschule) in Bromberg am 11. Juni 1910* (dalej cyt. *Festschrift der Bürgerschule*), Bromberg 1910, s. 3-77.

² J. Wojciak, *Oświata, kultura i sztuka w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy* (dalej cyt. HB), t. 1, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 587-588.

³ M. Jeleniewski, *Szkoła Wydziałowa*, [w:] *Encyklopedia Bydgoszczy*, t. 2, Bydgoszcz 2017, s. 335; zob. też tenże, *Szkoła Wydziałowa Męska*, „Kalendarz Bydgoski”, Bydgoszcz 2005, s. 234-235.

w książce pt. *Aus Brombergs Vergangenheit*⁴, a w publikacji pt. *Die preußische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1871-1920*⁵ ogólne informacje o Mittelschulen w Regencji Bydgoskiej. Poza tym fragmentaryczne wiadomości o szkole z okresu pruskiego znajdują się w książce pod redakcją M. Porzycha⁶ oraz w publikacji o VI LO⁷, a także w biogramach dyrektorów szkoły zamieszczonych w *Bydgoskim słowniku biograficznym*⁸.

Najstarsze korzenie, z których na przestrzeni kilku dziesięcioleci wykształciła się bydgoska Miejska Szkoła Obywatelska, sięgają drugiej dekady XIX w. Wtedy swą działalność rozpoczęła Szkoła Męska (*Knabenschule*). Utworzony w 1817 r. zakład nauczania mieścił się wraz ze Szkołą dla Dziewcząt w budynkach rozwiązanego w 1801 r. klasztoru Karmelitów, którego pomieszczenia w 1816 r. zaadaptowano za zgodą władz regencyjnych na cele edukacyjne. Obydwie placówki oświatowe tworzyły tzw. Szkołę Miejską (*Stadtschule*), z elementarnym programem kształcenia. W 1842 r. doszło do reorganizacji i rozdzielenia funkcjonujących dotąd razem oraz połączonych osobą jednego rektora Szkoły Męskiej (*Knabenschule*) i Szkoły dla Dziewcząt (*Mädchenschule*). Rektor August Wilhelm Keber, który pełnił dotąd funkcję kierownika obydwu szkół, objął w zarządzanie wyłącznie *Knabenschule*. Szkoła ta posiadała wówczas trzy wyższe klasy, które tworzyły tzw. szkołę obywatelską (*Bürgerschule*), oraz dwie klasy elementarne. Natomiastrektorem pięcioklasowej *Mädchenschule* (trzy klasy wyższe i dwie elementarne) został Julius Albert Spangenberg⁹.

1 października 1851 r. kaznodzieja August Wilhelm Keber, rektor Szkoły Męskiej, zakończył pracę zawodową i przeszedł na emeryturę. Spowodowało to pod-

⁴ G. Meinhardt, *Die Knabenbürgerschule*, [w:] *Aus Brombergs Vergangenheit. Ein Heimatbuch für den Stadt- und Landkreis*, red. G. Meinhardt, Wilhelmshaven 1973, s. 185-186.

⁵ T. Gey, *Die preußische Verwaltung des Regierungsbezirks Bromberg 1871-1920*, Köln 1976, s. 169-170.

⁶ *Życie i praca Szkoły Wydziałowej Męskiej w Bydgoszczy*, red. M. Porzych, Bydgoszcz 1930, s. 5-7.

⁷ N. Powel, *Historia*, [w:] *VI Liceum Ogólnokształcące im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2008, s. 12-13.

⁸ M. Romaniuk, *Berger Carl Eduard Heinrich*, [w:] *Bydgoski słownik biograficzny* (dalej cyt. BSB), t. 4, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1997, s. 25-26; tenże, *Augschun Wilhelm David*, [w:] BSB, t. 5, 1998, s. 18-20.

⁹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej cyt. APB), Regencja w Bydgoszczy, sygn. II/1236, Bromberg, den 22. Juni 1842; *Programm der neu errichteten städtischen Realschule zu Bromberg durch welches zu der öffentlichen Prüfung am 5. April 1852 ehrerbietigst einladet der Dirigent Dr. Gerber*, Bromberg 1852, s. 21. Dla kolejnych przypisów dotyczących rocznych sprawozdań szkolnych Miejskiej Szkoły Realnej w Bydgoszczy zastosowano zapis w formie: *Programm der städtischen Realschule zu Bromberg*, wraz z danym rokiem szkolnym; *Życie i praca Szkoły Wydziałowej Męskiej w Bydgoszczy*, dz. cyt., s. 5.

jęcie decyzji o przyłączeniu do otwartej w dniu 12 maja 1851 r. Miejskiej Szkoły Realnej prowadzonej przez niego dotąd *Knabenschule* i utworzenie z niej trzyklasowej szkoły elementarnej (*Elementarschule*). Jej ukończenie miało promować uczniów do szóstej klasy szkoły realnej lub gimnazjum. Z myślą natomiast o tych, którzy zakończyli edukację w *Elementarschule*, lecz nie zamierzali kontynuować nauki w szkole średniej, powstała w Szkole Realnej tzw. klasa szkoły obywatelskiej (*Bürgerschulklasse*). Uczęszczający do niej uczniowie odbywali zajęcia przewidziane dla programu najwyższej, pierwszej klasy szkoły elementarnej oraz dodatkowe sześć godzin tygodniowo, pozwalające na poszerzenie wcześniej zdobytej wiedzy podstawowej, m.in. z dziedziny geografii, historii, nauk przyrodniczych, umiejętności liczenia i rysunku, a także nauki języka polskiego. We wrześniu 1855 r. w wyniku niewielkiej liczby uczniów *Bürgerschulklasse* po czterech latach funkcjonowania została zlikwidowana¹⁰.

W 1860 r. doszło do utworzenia samodzielnej Miejskiej Szkoły Obywatelskiej (*Städtische Bürgerschule*), która w znacznie szerszym zakresie miała kontynuować działalność tzw. klasy szkoły obywatelskiej (*Bürgerschulklasse*), istniejącej w latach 1851-1855 przy Szkole Realnej. Rosnące zapotrzebowanie na teoretyczne oraz praktyczne kwalifikacje zawodowe w branżach handlu i przemysłu dynamicznie rozwijającej się Bydgoszczy drugiej połowy XIX w. uczyniło niezwykle istotną kwestię posiadania przez miasto tego typu szkoły. Z kolei wysokie, stale podnoszone opłaty za naukę w Szkole Realnej (w klasach przygotowawczych z sumy 6 na 12 tal. oraz z 12 na 16 tal. dla uczniów zamiejscowych) oraz przepelnienie jej niższych klas, których ukończenie nie zawsze dawało w pełni przysposobienie do wykonywania pożądanych zawodów, stanowiły jedne z ważniejszych motywów dla powstania Szkoły Obywatelskiej¹¹.

Miejska Szkoła Obywatelska dla Chłopców (*Städtische Bürgerschule*) została otwarta dnia 11 czerwca 1860 r. wraz z 45 uczniami. Ich liczebność wkrótce zaczęła szybko wzrastać, osiągając pod koniec września tego samego roku 144 osoby, co spowodowało wówczas rozszerzenie liczby klas do czterech (klasy II-V). Nowa placówka edukacyjna szybko zaczęła oddziaływać na frekwencję i liczebność wychowanków Szkoły Realnej, z której podczas roku szkolnego

¹⁰ A. Kessler, *Zur Geschichte des Königlichen Realgymnasiums zu Bromberg*, [w:] *Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens des Königlichen Realgymnasiums zu Bromberg*, Bromberg 1901, s. 6; zob. też *Programm der städtischen Realschule zu Bromberg 1852/53*, s. 20-21 oraz programy Miejskiej Szkoły Realnej w Bydgoszczy z lat 1851-1855, gdzie podano liczebność uczniów *Bürgerschulklasse*. Wykazywała ona odpowiednio w roku szkolnym 1851/52 – 11, 1852/53 – 19, 1853/54 – 26, 1854/55 – 31 uczniów. Pomimo zauważalnej, wprawdzie jednak niewielkiej, tendencji rosnącej liczby uczniów podjęto decyzję o zamknięciu klasy szkoły obywatelskiej.

¹¹ *Programm der städtischen Realschule zu Bromberg 1860/61*, s. 33; A. Kessler, dz. cyt., s. 7.

przeszło do Szkoły Obywatelskiej 114 uczniów (34 osoby z klas Szkoły Realnej, a 80 ze szkoły przygotowawczej). Nie bez znaczenia były konkurencyjne opłaty za naukę w *Bürgerschule*, gdzie czesne wynosiło 6 tal. dla niższych klas, 8 tal. dla wyższych, a od uczniów zamiejscowych pobierano 12 tal. Na Wielkanoc 1861 r. w murach szkoły kształciło się już 164 uczniów, wśród których było 152 Niemców, 12 Polaków, a pośród nich 124 osoby wyznania ewangelickiego, 31 katolickiego, natomiast 9 religii mojżeszowej. Stosunek liczby uczniów miejscowych do zamiejscowych wynosił 151:13. 1 kwietnia 1861 r. szkoła składała się już z pięciu klas i tym samym wstępna faza jej organizacji została zakończona. Pierwszym rektorem był Karl Kähler, pełniący swą funkcję w latach 1860-1870. Obsadę najwcześniejszego grona pedagogicznego stanowili nauczyciele: Betkowski (uczył języka polskiego, religii katolickiej oraz pisania), Lincke, Großkreuz, Freyer oraz Schmid¹².

Szkoła Obywatelska utrzymywana była przez władze miejskie i stała pod nadzorem Królewskiej Regencji, którą reprezentował powiatowy inspektor szkolny (*Kreisschulinspektor*). Funkcjonowała jako tzw. szkoła średnia (*Mittelschule*) niższego stopnia. Była placówką edukacyjną wyżej zorganizowaną niż szkoły ludowe (*Volksschulen*), z rozszerzonym programem kształcenia w zakresie matematyki, nauk przyrodniczych, języka niemieckiego oraz języków obcych. Stanowiła zatem ważne ogniwo, będąc spoiwem wypełniającym lukę między szkołami ludowymi a właściwymi szkołami średnimi, tzw. wyższymi zakładami nauczania (*höhere Lehranstalten*)¹³.

Przedmiotami nauczania w Miejskiej Szkole Obywatelskiej były: język niemiecki, język polski (zniesiony w 1875 r.), język angielski, język francuski, matematyka (rachowanie, geometria, algebra), geografia, historia, historia naturalna, fizyka, chemia, kaligrafia, rysowanie, zajęcia śpiewu, ćwiczenia gimnastyczne, religia ewangelicka i katolicka. Fakultatywnie uczniowie mogli uczyć się na lekcje angielskiego, ćwiczenia fizyczno-chemiczne, zajęcia ogrodnictwa, lekcje warsztatowe stenografii czy też brać udział w grach i zabawach młodzieżowych¹⁴.

¹² O. Loescher, dz. cyt., s. 4-6, 13; *Bericht des Magistrats zu Bromberg über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten für das Jahr 1860*, Bromberg 1861, s. 23; *Bericht der 9stufigen Knaben-Mittelschule zu Bromberg, umfassend die Zeit von Ostern 1911 bis Ostern 1913 (52. und 53. Schuljahr). Erstattet von W. Augschun, Rektor*, s. 1.

¹³ J. Eich, *Die Knabenmittelschule. Notwendigkeit und Zweck der Knabenmittelschule*, [w:] *Festschrift der Bürgerschule*, op. cit., s. 81-98; *Bericht über die Verwaltung der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Bromberg für die Rechnungsjahre 1898-1910* (dalej cyt. *Bericht über die Verwaltung der Stadt Bromberg 1898-1910*), Bromberg 1914, s. 135; zob. też G. Meinhardt, dz. cyt., s. 185-186.

¹⁴ APB, Akta miasta Bydgoszczy (dalej cyt. AmB), sygn. 1505, Lektionspläne der Bürgerschule 1906-1920; tenże, sygn. 1506, Die Erteilung des Turnunterrichts an der städtischen

Podział poszczególnych godzin przedmiotowych w tygodniowym planie zajęć lekcyjnych w roku szkolnym 1869/70 przedstawiono w poniższej tabeli.

Tabela 1. Tygodniowy program nauczania bydgoskiej Miejskiej Szkoły Obywatelskiej w roku szkolnym 1869/70.

L.p.	Przedmiot	Liczba godzin w poszczególnej klasie						Suma godzin
		I	II	III	IV a i b	V	VI	
1	Religia	2	2	2	2	3	3	14
2	Rachunki	3	3	4	4	4	6	24
3	Geometria	2	2	2	–	–	–	6
4	Historia naturalna	2	2	2	2	–	–	8
5	Fizyka i chemia	2	2	–	–	–	–	4
6	Geografia i historia	4	4	4	2	2	–	16
7	Język niemiecki	4	4	5	8	8	15	44
8	Język francuski	4	4	3	–	–	–	11
9	Język polski	3	3	3	3	3	–	15
10	Rysunki	4	4	3	3	2	–	16
11	Pisanie	–	–	2	4	4	–	10
12	Śpiew	2	2	2	2	2	2	12
	Razem godzin w tygodniu	32	32	32	30	28	26	180
	Gimnastyka	2	2	2	2	2	–	10

Źródło: *Programm der städtischen Bürger-Schule zu Bromberg, Ostern 1870, herausgegeben von Carl Gustav Kaehler, Rektor, Bromberg 1870, s. 15.*

Wychowankowie szkoły pochodzili przeważnie z zamożniejszych warstw mieszczańskich, tzw. klasy średniej, będących w stanie pokryć stosunkowo wysokie opłaty za naukę¹⁵. Absolwenci byli cenionymi fachowcami, którzy znajdowali

Bürgerschule 1893-1912; tenże, sygn. 1507, Einrichtung der Physikklasse im Neubau der Bürgerschule 1911-1912; tenże, sygn. 1508, Einführung des Unterrichts im Englischen in der Bürgerschule 1911-1914; O. Loescher, dz. cyt., s. 4-6, 14; *Bericht des Magistrats zu Bromberg über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten für das Jahr 1860*, Bromberg 1861, s. 23; *Bericht der 9stufigen Knaben-Mittelschule zu Bromberg, umfassend die Zeit von Ostern 1911 bis Ostern 1913 (52. und 53. Schuljahr). Erstattet von W. Augschun, Rektor, s. 1.*

¹⁵ APB, AmB, sygn. 1495, Einziehung des Schulgeldes an der deutschen Knabenmittelschule 1916-1921; O. Loescher, dz. cyt., s. 75-77. Roczna wysokość czesnego (*Schulgeld*) w poszczególnych pierwszych 50 latach szkolnych: 1860/01–1871/72 (18 M – uczniowie miejscowi w niższych klasach, 24 M – w wyższych klasach, 36 M – uczniowie zamiejscowi we wszystkich klasach); 1872/73–1877/78 (24 M – uczniowie miejscowi w niższych klasach, 30 M – w wyższych klasach, 42 M – uczniowie zamiejscowi we wszystkich klasach); 1878/79–1893/94 (36 M – uczniowie miejscowi we wszystkich klasach, 56 M – uczniowie zamiejscowi we wszystkich klasach); 1894/95–1902/03 (48 M – uczniowie miejscowi we wszystkich

na rynku pracy zatrudnienie w przedsiębiorstwach przemysłowych i placówkach handlowych.

Szkola mieściła się w latach 1860-1863 w zabudowaniach dawnego klasztoru Karmelitów, gdzie ulokowana była wówczas także utworzona w 1853 r. Miejska Wyższa Szkoła dla Dziewcząt (*Städtische Höhere Töcherschule*). Stale rosnąca liczba uczniów obydwu placówek nauczania, przy coraz bardziej ograniczonych możliwościach lokalowych zajmowanych przez nie budynków, zaczęła powodować szereg wewnętrznych trudności organizacyjnych. Ponadto w wyniku wykształcenia się z Wyższej Szkoły dla Dziewcząt i utworzenia w 1863 r. Miejskiej Średniej Szkoły dla Dziewcząt (*Städtische Mittlere Mädchenschule*), która miała pozostać i funkcjonować z tą pierwszą w dotychczasowych zabudowaniach, kwestia dalszej lokalizacji *Bürgerschule* w tym samym miejscu musiała zostać osobno rozpatrzona. Bydgoski Magistrat po uprzednio przeprowadzonej w 1863 r. wizytacji szkoły powziął decyzję o budowie nowego gmachu szkolnego dla Szkoły Obywatelskiej. Przejściowo została ona jednak przeniesiona i od okresu *Michaelis* (święto św. Michała Archanioła, 29.09) 1863 r. umieszczona w domu Wilkego (*in dem Wilke'schen Hause*) przy Neue Pfarrstraße (obecnie ul. Jezuicka). Rok później szkoła weszła już w posiadanie własnego, wzniesionego dla niej budynku¹⁶, który znajdował się przy Wilhelmstraße 24 (ul. Jagiellońska 9, obecnie siedziba Kujawsko-Pomorskiego Centrum Edukacji Nauczycieli oraz bydgoskiego przedstawicielstwa Urzędu Marszałkowskiego Województwa Kujawsko-Pomorskiego). Budynek powstał według projektu miejskiego radcy budowlanego Friedricha Müllera. Uroczyste poświęcenie nowego gmachu szkolnego miało miejsce dnia 13.10.1864 r.¹⁷

W kolejnych latach liczebność uczniów wyraźnie wzrastała, stąd by uniknąć przepełnienia klas, dzielono je oraz tworzono nowe. W roku szkolnym 1866/67

---

klasach, 60 M – uczniowie zamiejscowi we wszystkich klasach); 1903/04–1908/09 (54 M – uczniowie miejscowi we wszystkich klasach, 72 M – uczniowie zamiejscowi we wszystkich klasach); od 1909/10 (70 M – uczniowie miejscowi w niższych klasach, 80 M – w wyższych klasach, 100 M – uczniowie zamiejscowi w niższych klasach, 110 M – w wyższych klasach).

¹⁶ APB, Dokumentacja techniczna miasta Bydgoszczy, sygn. 60, 63-64; *Bericht des Magistrats zu Bromberg über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten bei Vorlegung des Etats pro 1863*, Bromberg 1863, s. 20-21; *Bericht des Magistrats zu Bromberg über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten bei Vorlegung des Voranschlags für 1864*, s. 8.

¹⁷ O. Loescher, dz. cyt., s. 8-12; *Bericht des Magistrats zu Bromberg über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten bei Vorlegung des Voranschlags für 1864*, Bromberg 1864, s. 6; *Bericht des Magistrats zu Bromberg über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-Angelegenheiten bei Vorlegung des Voranschlags für 1865*, s. 8; *Życie i praca Szkoły Wydziałowej Męskiej w Bydgoszczy*, dz. cyt., s. 6-7; B. Derkowska-Kostkowska, *Miejscy radcy budowlani w Bydgoszczy w latach 1871-1912*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 12, Bydgoszcz 2007, s. 12.

kształcono 309 osób w sześciu klasach, a w 1869/70 r. było już 419 wychowanków w siedmiu klasach. Dotychczasowy rektor K. Kähler, który przez dekadę poczynił istotny wkład w organizację i rozwój szkoły, w 1870 r. przeszedł na emeryturę. Jego obowiązki do czasu wyboru nowego kierownika pełnił internistycznie pierwszy nauczyciel C. Bartsch. Po nim obowiązki zarządzania szkołą przejął od dnia 1.07.1871 r. Adolf Freyer, powołany następnie przez władze szkolne w lutym 1872 r. na stanowisko rektora. Szkoła liczyła wówczas nieco ponad 400 uczniów i osiem klas.

Ryc. 1. Budynek Miejskiej Szkoły Obywatelskiej w latach 1864-1884.

Źródło: *Festschrift der Bürgerschule*.

Rozporządzeniem z dnia z 15.10.1872 r. uporządkowano sprawy szkół średnich dla mieszczan, pod względem ujednoczenia programów nauczania i ich organizacji¹⁸.

Rektor A. Freyer pełnił swą funkcję do dnia 1.04.1874 r., po czym przeniósł się do Poznania, aby objąć tam kierownictwo w jednej ze szkół. Sprawy administracyjne i zarząd nad szkołą objął wtenczas przejściowo pierwszy nauczyciel Theodor Löhrike¹⁹.

Trzecim rektorem został 1.04.1875 r. Carl Eduard Heinrich Berger²⁰. Za jego kadencji nastąpiła zmiana lokalizacji szkoły, która od 1.10.1884 r. weszła w użytkowanie budynku przy Schulstraße 7 (ul. ks. Stanisława Konarskiego 2, obecnie Zespół Szkół Plastycznych im. Leona Wyczółkowskiego)²¹. Budynek²² ten został zaprojektowany przez miejskiego radcę budowlanego Heinricha Grüdera i wzniesiony w latach 1875-1877 dla Miejskiej Średniej Szkoły dla Dziewcząt. W związku ze zamianą budynków dotychczasowy gmach Bürgerschule przy ul. Jagiellońskiej 9 zajęła Średnia Szkoła dla Dziewcząt.

¹⁸ S. Truchim, *Historia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1915*, t. 2 (1862-1915), Łódź 1968, s. 29-30, 33-34.

¹⁹ O. Loescher, dz. cyt., s. 12-15, 51-55.

²⁰ APB, AmB, sygn. 1702a, Berger Heinrich. Rektor der Städtischen Bürgerschule 1874-1921; M. Romaniuk, *Berger Carl Eduard Heinrich*, [w:] BSB, t. 4, Bydgoszcz 1997, s. 25-26.

²¹ O. Loescher, dz. cyt., s. 17-18.

²² APB, AmB, sygn. 1475-1476, Bau der mittleren Töcherschule in Bromberg; *Verwaltungs-Bericht des Magistrats zu Bromberg für die Zeit vom 1. April 1878 bis 31. März 1883*, Bromberg 1884, s. 199-200; B. Derkowska-Kostkowska, dz. cyt., s. 13.

Ryc. 2. Budynek Szkoły Obywatelskiej od 1884 r.

Źródło: *Festschrift der Bürgerschule*.

W roku szkolnym 1884/85 liczba uczniów w nowym obiekcie edukacyjnym wynosiła 672 wychowanków w dwunastu klasach. Rektor Berger, który sprawował swój urząd przez 30 lat, przyczynił się do sukcesywnego rozwoju i zdobycia renomy kierowanej przez niego placówki oświatowej. W docenieniu

całokształtu zasług długoletniej pracy zawodowej i wkładu w rozwój szkolnictwa został w 1902 r. odznaczony Orderem z Koroną IV klasy. Wówczas też prowadzona przez niego szkoła w roku szkolnym 1902/03 osiągnęła znaczącą liczebność 714 uczniów²³. Ta liczba jednak niebawem wyraźnie zmalała, niemal o 100 osób, w związku z przejściem uczniów do otwartej 1.05.1903 r. nowej Miejskiej Szkoły Realnej²⁴ w Bydgoszczy, w której nie nauczano łaciny (*lateinlose Realschule*).

Miejscowa Szkoła Obywatelska realizowała do końca marca 1904 r. siedmioletni tok kształcenia, który zmieniono z dniem 1 kwietnia tego samego roku na ośmioletni kurs nauki²⁵. W 1906 r. kolejnym rektorem szkoły został Wilhelm David Augschun²⁶, który pełnił swą funkcję do 1920 r.

Wraz z rokiem szkolnym 1907/08 i następnym 1908/09 liczba uczniów wyraźnie wzrosła, wynosząc w tych latach szkolnych odpowiednio 689 i 710 osób, co powodowało potrzebę tworzenia klas równoległych²⁷. Wskutek stale rosnącej liczby uczniów władze miejskie w dniach 13 sierpnia i 14 października 1909 r. podjęły decyzję o budowie nowego budynku szkolnego²⁸.

²³ M. Romaniuk, *Berger Carl Eduard Heinrich*, [w:] BSB, t. 4, Bydgoszcz 1997, s. 26; O. Loescher, dz. cyt., s. 76-77.

²⁴ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem (dalej cyt. GStA PK), I. HA Rep 151 Finanzministerium, IC Nr. 7341, Die Errichtung einer sechsklassigen lateinlosen Realschule in Bromberg: *Die Eröffnung der Städtischen Realschule*, [w:] *Städtische Realschule i. E. zu Bromberg. Bericht über das Schuljahr 1903-1904*, Bromberg 1904, s. 8-12; *Eröffnung der neuen städtischen Realschule*, „Bromberger Zeitung”, Nr. 102 (Beilage) z 2.05.1903.

²⁵ O. Loescher, dz. cyt., s. 30.

²⁶ M. Romaniuk, *Augschun Wilhelm David*, [w:] BSB, t. 5, Bydgoszcz 1998, s. 18-20; O. Loescher, dz. cyt., s. 32, 52, 60-61.

²⁷ APB, AmB, sygn. 1502, Einrichtung von Parallelklassen an der Bürgerschule 1907-1919; O. Loescher, dz. cyt., s. 33-34.

²⁸ *Bericht über die Verwaltung der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Bromberg für die Rechnungsjahre 1898-1910*, Bromberg 1914, s. 137.

W dniach 10-12.06.1910 r. Szkoła Obywatelska świętowała uroczyste jubileusz 50-lecia istnienia. W przeciągu pięciu dekad swej działalności w placówce znalazło stałe zatrudnienie 64 pedagogów, a 13 zostało powołanych jako tymczasowi nauczyciele pomocniczy. Przez pół wieku funkcjonowania szkoły przyjęto 8954 uczniów²⁹. Pod względem struktury narodowościowej przez cały okres działalności szkoły zdecydowanie najliczniejszą grupę stanowili uczniowie niemieccy. Z dostępnych źródeł i sprawozdań szkolnych wynika, że uczniowie polscy w latach 1860-1916 tworzyli grupę w przedziale 8-53 osób. Na podstawie kryterium wyznaniowego możliwe jest też wyodrębnienie uczniów żydowskich i tym samym szacunkowe określenie ich stanu liczebnego, który w poszczególnych latach w podanym okresie wynosił 9-50 osób. Szczegółowe dane dotyczące liczebności, struktury wyznaniowej, narodowościowej oraz pochodzenia uczniów szkoły przedstawiono w poniższej tabeli.

Tabela 2. Liczebność, struktura wyznaniowa, narodowościowa oraz pochodzenie uczniów Miejskiej Szkoły Obywatelskiej (od 1911 r. 9-stopniowej Miejskiej Szkoły Średniej dla Chłopców) w latach 1860-1916.

Rok szkolny	Liczba klas	Liczba uczniów	Wyznanie				Narodowość		Uczniowie miejscowi	Uczniowie zamiejscowi
			Ewangelicy	Katolicy	Żydzi	Dysyd.	Niemcy	Polacy		
1860/61	5	164	124	31	9	0	152	12	151	13
1861/62	5	195	148	36	11	0	181	14	181	14
1862/63	5	225	170	38	17	0	217	8	203	22
1863/64	5	226	170	41	15	0	218	8	209	17
1864/65	5	228	168	47	13	0	220	8	216	12
1865/66	5	287	223	46	18	0	276	11	270	17
1866/67	6	309	239	50	20	0	287	22	285	24
1867/68	6	357	279	58	20	0	334	23	334	23
1868/69	6	380	286	68	26	0	358	22	353	27
1869/70	7	419	333	61	25	0	400	19	385	34
1870/71	8	420	333	61	26	0	396	24	358	62
1871/72	8	402	318	60	24	0	375	27	350	52
1872/73	8	425	348	53	24	0	404	21	370	55
1873/74	8	453	365	60	28	0	431	22	397	56

²⁹ APB, AmB, sygn. 1491, Verschiedene Angelegenheiten der Knaben-Mittelschule 1908-1918, k. 20-26; tenże, sygn. 1503, Ausschreibung und Bewerbungen betreffend Besetzung der Mittelschullehrerstelle an der Bürgerschule im Jahre 1907 (1907-1912), tenże, sygn. 1504, Ausschreibung und Bewerbung betreffend Besetzung der Mittelschullehrerstellen an der Bürgerschule 1912-1918; O. Loescher, dz. cyt., s. 38-39, 51-74.

1874/75	8	483	376	75	32	0	468	15	424	59
1875/76	8	489	380	70	39	0	473	16	427	62
1876/77	10	561	438	84	39	0	539	22	493	68
1877/78	12	638	507	91	40	0	625	13	562	76
1878/79	12	637	499	97	41	0	617	20	548	89
1879/80	12	670	534	96	40	0	651	19	569	101
1880/81	12	689	539	100	50	0	661	28	607	82
1881/82	12	708	567	101	40	0	689	19	623	85
1882/83	12	659	526	94	39	0	645	14	575	84
1883/84	12	673	528	104	40	0	653	20	575	98
1884/85 ³⁰	12	672	538	97	37	0	643	29	574	98
1885/86	12	570	457	84	29	0	536	34	494	76
1886/87	12	588	478	77	33	0	563	25	490	98
1887/88	12	609	497	83	29	0	587	22	509	100
1888/89	12	631	513	88	30	0	604	27	539	92
1889/90	13	637	517	85	35	0	615	22	540	97
1890/91	13	634	507	96	31	0	596	38	532	102
1891/92	13	655	520	104	31	0	610	45	549	106
1892/93	13	673	535	109	29	0	621	52	556	117
1893/94	13	685	525	122	38	0	643	42	581	104
1894/95	13	659	499	123	37	0	606	53	559	100
1895/96	13	653	492	122	37	2	604	49	555	98
1896/97	13	657	492	122	35	8	610	47	540	117
1897/98	13	702	537	124	32	9	657	47	567	135
1898/99	14	709	545	120	29	15	662	47	578	131
1899/00	14	703	544	120	31	8	657	46	575	128
1900/01	14	685	523	127	33	2	635	50	545	140
1901/02	14	685	522	128	30	5	642	43	542	143
1902/03	14	714	554	125	31	4	664	50	554	160
1903/04	14	624	475	119	29	1	574	50	499	125
1904/05	14	647	497	115	31	4	601	46	511	136
1905/06	14	637	480	127	30	0	597	40	492	145
1906/07	16	656	500	127	26	3	611	45	514	142
1907/08	17	689	512	142	30	5	646	43	531	158
1908/09	17	710	541	143	25	1	676	34	553	157
1909/10	18	714	549	131	26	8	680	34	558	156
1910/11	17	707	562	122	19	4	670	37	558	149
1911/12	19	697	552	128	16	1	655	42	547	150

³⁰ Do 1885 r. dane dotyczące liczby uczniów przedstawiają całościowe roczne zestawienia liczebności uczniów szkoły. Począwszy od roku szkolnego 1885/86 na mocy oficjalnego zarządzenia dane na temat liczby uczniów przedstawiano w odniesieniu do stanu z dnia 1 lutego każdego roku.

1912/13	19	703	558	130	14	1	659	44	548	155
1913/14	19	753	608	129	15	1	717	36	579	174
1914/15	17	740	593	129	17	1	706	34	565	175
1915/16	17	732	575	137	18	2	703	29	561	171

Źródło: APB, AmB, sygn. 1226, k. 155, 190, 272; O. Loescher, dz. cyt., s. 75-77.

W latach 1910-1911 zbudowano na potrzeby szkoły okazały gmach przy Bräsickestraße (ul. Stanisława Staszica 4, obecnie VI Liceum Ogólnokształcące im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich), na którego wzniesienie przeznaczono sumę 430 000 marek. Projekt budynku szkolnego opracował zatrudniony w bydgoskiej Deputacji Budowlanej architekt Otto Brech. Pierwsze zajęcia w nowoczesnym obiekcie, posiadającym m.in. przestronną aulę, specjalistyczne pracownie naukowe, w tym salę rysunkową, fizyczno-chemiczną oraz gimnastyczną, zainaugurowano w roku szkolnym 1911/12³¹.

Ryc. 3. Miejska Szkoła Obywatelska (od 1911 r. jako dziesięciostopniowa Miejska Szkoła Średnia dla Chłopców). Źródło: Ze zbiorów prywatnych.

Z kolei w 1911 r. utworzono Miejską Szkołę Handlową (*Städtische Handelsschule*). Skuteczne ukończenie tej szkoły przez uczniów zwalniało ich z obowiązku uczęszczania do miejscowej Handlowej Szkoły Doksztalcającej. Kurs nauki był roczny. Początkowo utworzono dwie klasy z kierownikiem i dwoma nauczycielami³².

³¹ APB, AmB, sygn. 1499, Neubau einer Bürgerschule 1908-1913; Idem, sygn. 1500, Neubau einer Bürgerschule 1908-1915; Tenże, sygn. 1501, Erd- und Betonfundierungsarbeiten zum Neubau der Bürgerschule 1910-1912; *Bericht der 9stufigen Knaben-Mittelschule zu Bromberg, umfassend die Zeit von Ostern 1911 bis Ostern 1913 (52. und 53. Schuljahr). Erstattet von W. Augschun, Rektor*, s. 4-18; O. Loescher, dz. cyt., s. 34-38; I. Herrmann, *Hochbauten*, [w:] *Neuere Bauwerke und Bauten in Bromberg und Historischer Rückblick: Zur Geschichte des Netzedistrikts und des Bromberger Kanals. Festschrift zur 42. Abgeordneten-Versammlung des Verbandes Deutscher Architekten- und Ingenieurvereine, Bromberg, 21.-24. August 1913*, Bromberg 1913, s. 43; *Bericht über die Verwaltung der Stadt Bromberg 1898-1910*, s. 137; B. Derkowska-Kostkowska, dz. cyt., s. 19, 21.

³² GStA PK, I. HA Rep. 120 Ministerium für Handel und Gewerbe, E I Nr. 1425, Handelsschule in Bromberg 1908-1930; APB, AmB, sygn. 1603, Grundsätze über die Errichtung, Organisation und Unterhaltung der städtischen Handelsschule in Bromberg 1911; *Bericht über die Verwaltung der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Bromberg für die Rechnungsjahre 1898-1910*, Bromberg 1914, s. 88.

Dyrektorem szkoły był Hermann Abel³³. Szkoła Handlowa weszła w posiadanie budynku przy ul. Jagiellońskiej 9. Po powrocie Bydgoszczy do Polski w styczniu 1920 r. Miejska Szkoła Handlowa została spolonizowana i zreorganizowana. W latach 1920-1929 dyrektorką była Maria Kowalska³⁴.

Z dniem 1.04.1911 r. wprowadzono dziewięcioletni tok nauczania, a dotychczasowa Miejska Szkoła Obywatelska zyskała wyższą rangę, funkcjonując odtąd jako dziewięciostopniowa Miejska Szkoła Średnia dla Chłopców (*Städtische 9-stufige Knaben-Mittelschule*)³⁵. Opracowano wtenczas nowe plany lekcji dla wszystkich klas oraz określono cele i kierunki kształcenia szkoły, zgodnie z przyjętymi wcześniej wytycznymi z 3.02.1910 r., dotyczącymi reorganizacji szkolnictwa średniego w Prusach. Plany zajęć zostały zatwierdzone przez władze nadzorcze, a na mocy reskryptu ministra oświaty z 8.03.1912 r. oraz rozporządzenia Królewskiej Regencji, Wydziału ds. Kościoła i Szkolnictwa w Bydgoszczy, szkołę uznano jako w pełni zorganizowaną placówkę edukacyjną w myśl obowiązujących przepisów. Ukończenie przez uczniów klas VII-IX dawało im wówczas przygotowanie do klasy VI (Sexta) wyższej szkoły średniej. Z kolei absolwenci szkoły nabywali uprawnienia m.in. do pełnienia służby biurowej czy też do złożenia egzaminu dla odbycia jednorocznej ochotniczej służby wojskowej (*einjährig-freiwilliger Militärdienst*), co dawało możliwość kontynuowania kariery wojskowej i uzyskania stopnia podoficerskiego. Inni mogli ubiegać się o posadę w średnich usługach pocztowych i telegraficznych, wstąpić do wyższych szkół budowy maszyn w Kolonii i Poznaniu, a także uczęszczać do państwowych wyższych ogrodniczych zakładów nauczania w Geisenheim (miasto nad Renem w regencji Darmstadt) lub w Prószkowie (Proskau, woj. opolskie)³⁶.

W latach 1913-1914 szkoła odnotowała dalszy rozwój. Liczyła 19 klas i 22 nauczycieli, a liczba uczniów wzrosła z 710 (1.05.1912) do 772 (1.05.1914) osób. W wyniku wybuchu pierwszej wojny światowej liczebność uczniów spadła do 740. Zmniejszeniu uległa też liczba klas – do 17. Zimą 1917/1918 musiało zostać zamknięte wschodnie skrzydło budynku szkolnego (sala gimnastyczna, sala rysunkowa, aula i 7 klas) w celu oszczędności węgla opałowego. Niektórzy uczniowie jako ochotnicy oraz część nauczycieli przeszli na front do służby

³³ APB, AmB, sygn. 1698, Abel Hermann, Direktor der Handelsschule 1911-1921.

³⁴ *Sprawozdanie z działalności Zarządu miasta Bydgoszczy za lata 1920-26*, s. 33-34.

³⁵ APB, AmB, sygn. 1498, Ausbau der Städtischen Bürgerschule zu einer neunstufigen Mittelschule 1906-1912.

³⁶ APB, AmB, sygn. 1491, k. 47, 98, 106; *Bericht der 9stufigen Knaben-Mittelschule zu Bromberg, umfassend die Zeit von Ostern 1911 bis Ostern 1913 (52. und 53. Schuljahr). Erstattet von W. Augschun, Rektor*, s. 11-20, 31.

wojskowej³⁷. Przez kolejne lata wojny, aż do jej zakończenia, szkoła była jednak w dalszym ciągu chętnie wybierana przez uczniów. Z początkiem roku szkolnego 1917 placówka posiadała 19 klas i 22 nauczycieli, a rok szkolny 1918 zakończono z sumą 22 klas i 25 pedagogów. Lata wojenne miały wpływ na obsadę stanowisk nauczycielskich. Przed 1914 r. w szkole pracowali tylko nauczyciele, natomiast w grudniu 1918 r. spośród 25 osób grona pedagogicznego 7 stanowiły nauczycielki. Liczba uczniów w obrębie dwóch lat (1917-1919) zwiększyła się z 742 do 850³⁸.

W dniu 24.04.1919 r. rozpoczynało rok szkolny 1919/20 854 uczniów. 20.01.1920 r. Bydgoszcz powróciła do Macierzy i nastąpiła reorganizacja szkolnictwa, w tym szkolnictwa wydziałowego. Działająca dotąd Miejska Szkoła Średnia dla Chłopców została podzielona na szkołę polską i niemiecką. Ze względu na przeniesienie się uczniów do Niemiec oraz utworzenie polskiej szkoły, liczebność uczniów zaczęła spadać (26.09.1919 r. – 770; 10.11.1919 r. – 639; 26.01.1920 r. – 616; 15.02.1920 r. – 443) i w dniu 26.06.1920 r. zmalała do 342. 3.02.1920 r. otwarto polską Szkołę Wydziałową Męską. Z początku szkoła ta liczyła 133 uczniów, w kwietniu było ich już 227, a w roku szkolnym 1924/25 już 750 uczniów. W niemieckiej szkole wydziałowej liczba uczniów natomiast malała. Funkcję pierwszego kierownika polskiej Szkoły Wydziałowej pełnił Stanisław Januszewski. Wkrótce szkoła została przeniesiona do dawnego budynku przy ul. ks. S. Konarskiego 7 (obecnie ul. ks. S. Konarskiego 2).

Przystąpiono do zreformowania programów nauczania. W budynku szkolnym dokonano szeregu ulepszeń, m.in. utworzono polską bibliotekę dla uczniów oraz nauczycieli, dostosowano i urządzono pracownię pod kątem profilu kształcenia

Ryc. 4. Budynek Szkoły Wydziałowej Męskiej w Bydgoszczy. Źródło: *Życie i praca Szkoły Wydziałowej Męskiej w Bydgoszczy*, dz. cyt.; repr. R. Michna.

³⁷ *Bericht der 9stufigen Knaben-Mittelschule zu Bromberg, umfassend die Zeit von Ostern 1913 bis Ostern 1915 (54. und 55. Schuljahr). Erstattet von W. Augschun, Mittelschul-Rektor, s. 28.*

³⁸ *Bericht der 9stufigen Knaben-Mittelschule zu Bromberg, umfassend die Zeit von Ostern 1917 bis Ostern 1919 (58. und 59. Schuljahr). Erstattet von W. Augschun, Mittelschulrektor, s. 1-2, 4.*

Ryc. 5. Gimnazjum Matematyczno-Przyrodnicze im. Mikołaja Kopernika (w centrum) oraz Żeńskie Katolickie Gimnazjum Humanistyczne Miasta Bydgoszczy (po prawej stronie). Źródło: *Sto lat Budynku. Od szkoły realnej do uniwersytetu*, red. E. Małachowski, Bydgoszcz 2007; repr. R. Michna.

uczennic Polskie Liceum, przemianowane w 1924 r. na Żeńskie Katolickie Gimnazjum Humanistyczne Miasta Bydgoszczy⁴⁰, którego organizatorką i dyrektorką w całym okresie dwudziestolecia międzywojennego była Wanda Rolbieska⁴¹.

Municipal Civic School (*Städtische Bürgerschule*) 1860-1920

keywords: civic school, municipal school, Prussian Partition, Bydgoszcz

Summary

The main purpose of this article is to present the history and organizational structure of the Municipal Civic School (*Städtische Bürgerschule*) in Bydgoszcz founded in 1860, operating since 1911 as a nine-grade Municipal Middle School for Boys (*Städtische 9-stufige Knaben-Mittelschule*). The article presents its function and place in the education system of Bydgoszcz when it was annexed by Prussia.

³⁹ APB, AmB, sygn. 1437, Verwaltungsbericht über die städtischen Volksschulen 1901-1923, k. 146, 157; *Życie i praca Szkoły Wydziałowej Męskiej w Bydgoszczy*, dz. cyt., s. 7-9; E. Fryckowski, *Szkoły średnie ogólnokształcące*, [w:] *Bydgoszcz w latach 1920-1970. Materiały z sesji popularnonaukowej*, Bydgoszcz 1972, s. 158.

⁴⁰ *Historja rozwoju Żeńskiego Katolickiego Gimnazjum Humanistycznego Miasta Bydgoszczy. 1920-1930*, Bydgoszcz 1930, s. 3-20; B. Janiszewska-Mincer, *VI Liceum Ogólnokształcące*, „Kalendarz Bydgoski”, R. 17, Bydgoszcz 1984, s. 39-42.

⁴¹ J. Kutta, *Rolbieska Wanda Jadwiga*, [w:] BSB, t. 1, 1994, s. 92-93.

szkoły, a także zorganizowano kino szkolne do celów dydaktycznych. W grudniu 1921 r., na podstawie umowy między Magistratem a Niemieckim Stowarzyszeniem Szkolnym, sygnowanej dnia 15.12.1921 r., zlikwidowano niemieckie szkoły wydziałowe³⁹.

W gmachu szkolnym przy ul. Staszica 8-11 w latach 1921-1939 mieściło się natomiast utworzone 2.03.1920 r. i uruchomione z liczbą 190

Städtische Bürgerschule 1860-1920

Schlüsselwörter: Bürgerschule, Städtische Schule, preußisches Teilungsgebiet, Bydgoszcz

Zusammenfassung

Das Kernziel dieser Arbeit ist die Darstellung der Geschichte und der Organisationsstruktur der 1860 gegründeten Städtischen Bürgerschule, die seit dem Jahr als die Städtische 9-stufige Knaben-Mittelschule funktionierte. In dem Artikel wurden ihre Funktion und ihr Platz auf dem Gebiet des Schulwesens in Bydgoszcz in den Zeiten unter der preußischen Herrschaft behandelt.